

Պ Ա Տ Մ Ա Կ Ա Ն

ՔՐԻՍՏՈՍԻ Ս. ԾՆՆԴԵԱՆ ԵԿԵՂԵՑԻՆ
ԵՒ ՀԱՅՈՑ ՎԱՆՔԸ ԲԵՐՂԵՀԷՄԻ ՄԷՁ
Բ.

2.— Ս. ԾՆՆՈՒԵԱՆ ԵԿԵՂԵՑԻՆ ՅՈՒՍԻՖԻԱՆՈՍԷՆ ԻՍԿԱԿԻՐՆԵՐԸ.

Ժ. զարուն, Աղեքսանդրիոյ պատ-
րիարք Եւափքիոս թողած է մեզ Տարեգիրք
մը, որ Բիւզանդական և արարական շը-
ջաններու պատմութեան վերաբերմամբ
թանկագին բովբ մըն է և անոր տեղեկու-
թիւնները հնախօսական և մատենագրա-
կան յետադայն դիւտերու մէջ քանիցս
ստացած են փայլուն հաստատութիւններ:
Ս. Ծննդեան եկեղեցւոյ վիճակի մասին ան
կը պատմէ արտադէպ մը (anecdote) Զ.
զարու, զոր պէտք չէ զանց ընել, ցորչափ
անով կը հաստատուին նոյն եկեղեցիին ու-
սումնասիրութեան եղբարհացութիւնները:
Սամարացիներուն կողմէն Երուսաղէմի աշ-
րուած եկեղեցիներուն և հիւրանոցներուն
վերաշինութեան առթիւ Աղեքսանդրեան
Տարեգիրքը կը շարունակէ. — «Թագաւորը
պատուիրեց պատուիրակին քանդել Բեթ-
ղեհէմի եկեղեցին, վասն զի ան փոքր էր,
և շինել զայն աւելի հոյակապ, ընդարձակ
և փառաւոր, այնպէս որ Երուսաղէմի մէջ
անոր նմանը չգտնուի: Պատուիրակը Երու-
սաղէմ հասնելով՝ ուխտաւորաց համար շի-
նեց հիւրանոց մը, նորոգեց ա՛յն եկեղե-
ցիները զոր այրած էին Սամարացիները.
բազմաթիւ վանքեր վերականգնեց, վեր-
ջապէս Բեթղեհէմի եկեղեցին փլցուց և վի-
րաշինեց, ինչ որ այսօր կը տեսնուի: Երբ
ամէն բան վերջացաւ, ան եկաւ թագա-
ւորին մօտ, որ ըստ անոր, «Նկարագրէ
ինձ թէ ի՛նչպէս շինեցիր Բեթղեհէմի եկե-
ղեցին»: Երբ ան նկարագրեց զայն, թա-
գաւորը անոր նկարագրութիւնը վայելուչ
չգտաւ և չհաւնեցաւ անոր նկարագրած
ձևին: Այն ատեն բարկացաւ անոր և ը-
սաւ, «Յափշտակեցիր զրամները և գող-
ցար: Դուն շինեցիր շէնք մը որ շատ փոքր
է և մթին: Իմ ուղածիս պէս շինած չես

եկեղեցին և ինձ խորհուրդ չես հարցու-
ցած»: Այս խօսակցութենէն յետոյ թա-
գաւորը զանիկա զլխատել տուաւ:

Մէկ կողմ դնելով զարդարանքի մա-
սերը, այս պատմութեան հիմը կարեւոր կը
գտնենք՝ Ս. Ծննդեան եկեղեցիին Յուս-
տինիանոսեան վերանորոգութեան առթիւ:

Նախ ճշդենք Յուստինիանոսի մտա-
դրութիւնը և իր նպատակին գործադրու-
թիւնը: Յուստինիանոսի նման մեծ շինա-
բար կայսր մը ծրագիր մը ունեցած է Բեթ-
ղեհէմի կոստանդինեան եկեղեցիին տեղ շի-
նել աւելի բարձր, աւելի հոյակապ, իր ժա-
մանակին յարմար շքեղ շէնք մը, կասկած
չկայ ասոր: Կայսրը սիրահար շքեղ և մեծա-
կառոյց շէնքերու, իր յիշատակը յաւերժա-
ցընելու համար կայսրութիւնը կործանելու
աստիճան իր անձնական փառքէն խանդա-
վառուած՝ առիթ չէր փախցնել կոստան-
դինեան եկեղեցիներուն պարզութիւնն ու
միաձեւութիւնը փոխանակել շքեղութիւն-
ներով և նոր ոճի յանդուգն համեմատու-
թիւններով: Բիւզանդիոնի մէջ այլ և այլ
առիթներով փլցուած ու վերաշինուած ե-
կեղեցիներուն մէջ կայսեր հրամանով կը
հաստատուէին նոր ոճեր՝ որ երբեք նմա-
նութիւն չունէին փլցուած կամ կործա-
նուած հին եկեղեցիներուն: Բեթղեհէմի
եկեղեցին ալ, 529ին Սամարացւոց ապրս-
տամբութեան առթիւ, փլասուած էր: Այս
մասին ո՛րեք բացայայտ տեղեկութիւն չու-
նինք: Միայն զայս կարելի է հետեցնել
այն յիշատակութենէն, զոր Եւափքիոս իր
պատմութեան հետ կը խառնէ Սամարա-
ցիներուն կողմէն հրդեհուած սրբավայրե-
րու վերաշինութիւնը և Բեթղեհէմի պա-
րիսպներուն նորոգութիւնը, զոր Պրոկո-
պիոս ցոյց կուտայ Յուստինիանոսի գործե-
րուն մէջ: Նոյն իսկ անկարելի է աւելի
հաւաստեալ հաստատել թէ Ս. Ծննդեան
եկեղեցին, որ այն ատեն երկու հարիւր
տարուան հնութիւն ունէր, այն աստիճան
փլիւլած ըլլայ որ կարեւոր նորոգութիւննե-
րու պէտք ունենայ, թէպէտեւ այս կար-
ծիքը ըստ ինքեան հաւանական, ընդունե-
լի ըլլայ օրինակովը Ս. Առաքելոց եկեղե-
ցւոյն, որ Բեթղեհէմի կոստանդինեան ե-
կեղեցիին ժամանակակից էր, և սակայն
Զ. զարուն աւերակ դարձած էր լոկ իր
հնութեամբը, ըստ Պրոկոպիոսի:

Ստոյգ է որ Զ. դարուն, խորհրդանշանական եւ ծիսական պատճառով մը նախընթաց դարերուն հիմնարկուած քրիստոնէական եկեղեցիները փոփոխութեանն հետեւեալն էին: Նախնի գաւառներուն մէջ քիչ զործածուած խաչածեւ յատակադիւրը կը ձգտէր նոր ծաւալ մը ստանալ, քրիստոնէական գաղափարին աւելի յարմարագոյն: Բայց աստի, նոյն ձեւը կը համարատարածուէր ծիսական նորութեան մը, որ էր *Prothèse* (Prothèse) ունենալ եւ *Grande Entrée* (Grande Entrée) կատարել (*): Ս. Հաղորդութեան ընծաներուն պատրաստութիւնը այս ժամանակէն վերջ սեղանէն դուրս կատարուելով՝ տեղի կ'ունենար երկրորդական կողակի մը մէջ, այն տեղէն է որ այս ընծաները հանդիսաւորութեամբ կը փոխադրուէին զլիւստոր կողակէն մէջ հաստատուած սեղանը: Ուրհըրդանոցին հակառակ կողմէն բացուած երրորդ կողակ մը կը կոչուէր *Ursprung* (Ursprung) մեծ աւանդատան հետ ունեցած մերձաւորութեան պատճառաւ: Յոյներէն սմանք կը կարծեն թէ Յուստինիանոս հրեշտակներուն պատուէրին համաձայն որոշած էր Ս. Ստփիայի մէջ երբեակ կոնք մը ստեղծել: Պէտք կ'ըլլայ ըսել թէ Կ. Պոլսի եւ նոյն իսկ կայսրութեան մէջ այդպիսի մասնաշաղկապութիւն մը այդ թուականէն առաջ չատ քիչ տարածուած էր: Այդ ձեռնարկին մէջ կը տեսնուէր Ս. Երրորդութեան խորհրդանշանը, ինչպէս նաեւ խաչին պատկերը: Սակայն պէտք է զիտնալ որ «խաչածեւ» բառը ի հարկէ չենթադրեր խաչի բազուկներուն հաւասարութիւնը. ան կը յարմարի նմանապէս եկեղեցիի մը, որուն երկար կոնքերը (nefs) կը յենուն սրբազանքի մը՝ օծուած երեք կողակներով որ բացուած են միեւնոյն զիծին վրայ, բայց անոնց երկուքը, հիւսիսայինը եւ հա-

րաւայինը, իրարու երես կը նային արեւելեան կողակին հետ կազմելով տեսակ մը առուոյտ, ինչպէս են օրինակի համար Շրնուտիի եկեղեցական վանքերու եկեղեցիները: Անոնց, որ եղջիրուաքաղ կը նշկատեն գոյութիւն ունեցող եկեղեցիներուն ծիսական եւ ճարտարապետական նոր պատահանջներուն յարմարումը, թանձրացեալ օրինակ մը յառաջ կը բերենք, այն է Կ. Պոլսի Վլաշէրնի Ս. Աստուածածին եկեղեցին: Այս տաճարը որ 450 էն յետոյ Մարկիանոսէն եւ Պողոսիայէն շինուած էր, մինչեւ Յուստինոս Բ. (565-578) պահեց միակ կողակ մը, զոր ունէր իր հիմնարկութեան ժամանակ: Բայց այս կոյսը, յարգելով իր նախորդներուն գեղահաստատուն մնացած գործը, պարտք կը համարի այս եկեղեցիին խաչի մը ձեւը տալ՝ աւելցնել տալով կողակ մը հիւսիսային կողմը եւ կողակ մըն ալ հարաւային կողմը: Արդեօք նմանապէս չէ՞ն օգտուած Երուսաղէմի մէջ Ս. Յարութեան կոստանդինեան բոլորչի եկեղեցին օծուելու նոյն եղանակով, 614 ի պարսկական արշաւանքին առիթով:

Քրիստոնէական շէնքերու նոր բաժանման ուրիշ մէկ տարր մը, այսինքն գալիքը (narthex) շինելը Զ. դարուն խիստ տարածուն սովորութիւն մը եղած է: Յիշատակարաններէն դատելով, Երուսաղէմի մէջ գաւիթ ունեցող առաջին եկեղեցին էր Ս. Աստուածածինը, որ շինուած էր 543ին Յուստինիանոսի առատաձեռնութիւններով: Գաւիթը գրուեց անդամաւոր (atrium) սրահին տեղը, որ նախապէս կը տարածուէր եկեղեցիին ճակատը: Բայց այս սրահը միշտ չէր ջնջուեր: Երբեմն զայն գաւիթին առջեւ բերելով զոհ կ'ըլլային, եւ չորս սիւներով անդամաւորին հետ միաժամանակ ան գոյութիւն կ'ունենար:

Այսպէս Բեթղեհէմի Ս. Ծննդեան եկեղեցին վերաշինելու ծրագիրը, ինչպէս որ յղացաւ Յուստինիանոս, կրնար ծնունդը ըլլալ, ինչպէս ծիսական կարգի, նոյնպէս արուեստական դիւաններու հետեւանքով: Եկեղեցիներու շինութեան մէջ կղերին մասնակցութիւնը կը վկայէ թէ ծիսական պահանջներու հոգը երբեք մէկ կողմ թողուած չէր: Եթէ Ս. Գերեզմանի աշխատանքներու ձեռնարկը կոստանդինա-

(*) Հոգելոյս Տ. Եղիշէ Դուրեան Սրբազան զիտնալ տուաւ մեզ թէ մեր խորհրդատեալներն մէջ Ս. Պատարագի թափօրէն յետոյ, ձառու շարահանին ժամանակ, ծածուկ կարգադրուած «Տէր Աստուած մեր» աղօթքին մէջ «Ահա՛ այժմ ընդ մուտս մեր մտանէլ...» նախադասութեան մուտք բառով՝ կը հանդիտի, ըստ Ոսկերեքանի պատարագամատոյցին, պատարագի խնկարկութեան թափօրը կամ Փոքր Մատքը, որու մասն է Աւետարանին վերաբերումը. իսկ Մեծ Մատքը կը կատարուի Սկիհին վերաբերումով:

նոսի կողմէն Բիւզանդացի քահանայի մը՝ Եւստատիոսի յանձնուեցաւ, Պարագոս եւ պիսկոպոսին հսկողութեան տակ, Յուստինիանոսի ճարտարապետ Թէոտորի պաշտօն տրուեցաւ Երուսաղէմի Ս. Աստուածածին եկեղեցոյ շինութիւնը։ Կայսրը երկու եպիսկոպոսներու՝ Ասկղոնցի Անտոնի եւ Բեկլացի Զաքարիայի յանձնարարեց Սամարացիներէ հրդեհուած եկեղեցիները քննել եւ անոնց վերաշինութեան ծախքերը ճշդել։ Պետական գանձը կամ Սամարացիներուն հարստութիւնները պիտի հոգային այս ծախքերը։ Այս վերջիններուն աւերները կը տարածուին ինչպէս առաջին Պաղեստին, որուն կը վերաբերէր Բեթղեհէմը, նոյնպէս երկրորդ Պաղեստինը որ կը բովանդակէր Սկիւթոպոլիսը եւ Գեկապոլիսը։

Որո՞նք են Յուստինիանոսի մեծ ծրարիւրը եւ Ս. Երնդեան եկեղեցոյ վիճակը երբ սկսուեցան փոփոխութիւնները որ կը պարզուին յիշատակարանին պարզ քննութեամբ մը, որմէ անտարակոյս կը հասկըցուի թէ ծրարական զարգացմամբ ստեղծուած պահանջին գոհացում տրուած է։ Բազմաթիւ եկեղեցիներու վերաբերութեամբ Բիւզանդիոնի մէջ կատարուածին նման, Կայսր ճարտարապետական փառասիրութիւններու համապատասխան նոր սրբավայր մը ստեղծելու համար Բեթղեհէմի եկեղեցիին ամբողջ շէնքը չէ քանդուած, հակառակ Եւտիքիոսի պատմութեան։ Բայց եւ այնպէս անճիշդ պիտի ըլլայ կարծել թէ նախնական շէնքը բացարձակ կերպով անվթար մնացած ըլլայ, վասն զի ամէն վերջարդարում ունէ կանխահաճ քանդում կրնայ ունենալ։ Յուստինիանոսի ճարտարապետին կողմէն Բեթղեհէմի մէջ կատարուած աշխատանքը կը նմանի Յուստինոս Բ. ի Վլաշէրնի եկեղեցիին եւ Մոտեստոսի Ս. Յարութեան մէջ կատարած աշխատանքներուն։ Եւտիքիոսի պատմութեան համաձայն, Յուստինիանոս իր ճարտարապետը կը յանդիմանէ երկու կէտերու մասին, առաջինը սա է՝ թէ ան Բեթղեհէմի եկեղեցիին սրահապարզ եւ հոյակապ տնդաստակը քանդած է եւ եկեղեցին նկղցուցած է եւ անոր տեղ շինած է սովորական եւ փակ դուռի մը։ Երկրորդը սա է՝ թէ նախնական ներդաշնակաւոր եւ

կեղեցիին պատերուն մէջ կոշտ ծակեր բացած է հոն կողակներ դնելու համար։

Ճարտարապետը կը թուի թէ փոխանակ իր ծրագիրները Կայսր հաւանութեան ենթարկելու, փութացած է գոհացում տալու կղերին տեսութիւններուն։ Ասկէջ զատ, կը կարծուի այս նպատակին տրամադրուելիք դրամները անբաւական էին Կայսր մեծ փափաքին համապատասխան նպատակին հասնելու համար։

Այս վերջարդարութիւնէն հաղիւ մէկ դար վերջ, Ս. Երնդեան եկեղեցին նոր վերանորոգութիւն մը պիտի պահանջէր, եւ թէ 614ի Երուսաղէմի սրբավայրերուն զմբախտ ճակատադիրներուն վիճակակից ըլլար։ Բայց ան Պարսից արշաւանքներէն զերծ մնաց։ Նոյն եկեղեցին իր պահպանութիւնը կը պարտի մասնաւոր պարագայի մը, որ իր տարօրինակութեան հակառակ, խիստ հաւանական է։ Եկեղեցիին ճակատը կամ տնդաստակին վերին սրահը զարդարող մոզայիք մը կը ներկայացնէր Մոգերուն երկրպագութիւնը, այնպիսի ձեւի մը տակ որ խիստ տարածուած էր քրիստոնէական թուականի առաջին դարերուն եւ որմէ խիստ յատկանշական օրինակներ պահած են Գեոանդամբաներու նշխարաց սրահակներու նկարչութիւնները եւ Բիւզանդական պատկերազարդութիւնը։ Մինչ կոյսը՝ գահու մը վրայ նստած եւ Յիսուս Մանուկը զրկած է, աստղը կը փայլի իր զլխուն վրայ, մոգերը բաղկատարած կը մօտենան, պարսիկ տարազ հագած, փոխական գտակը զլուխին, ուռուցիկ պատմուճանը սեղմող գօտին եւ վրայէն ալ կարճ վերաբերու մը, ձախ ուսին վրայ ճարմանդուած եւ որուն ծալքերը յետ կոյս կը ծածանէին։ Պարսիկ արշաւողները այս տարազը գիւրութեամբ ճանչցան։ Այս տարաքինով չէ՞ որ իրենց Միթրա աստուածը ամէն տեղ կը ներկայանար։ Փոխական զգակը անոնց տէքին միսթիք նշանակութիւն մը չունի։ Այն ճառագայթները որոնցմով կը շրջանակուէին գրակին (pileus) պատկերը, կը վկայէին իրենց յարգանքը աստուածային խորհրդանշանին հանդէպ։ Մոգերը որ սովորաբար կը զրգուէին Սոսրովի հրոսակները քրիստոնէայ տաճարները քանդելու, պարտք զգացին հոնդարտիլ ի տես այս անձնաւորութիւններու։

որ հազած էին իրենց և իրենց աստուծոյն զգեստը: Սրբալայր մը զոր կը պաշտպանէին պատկառելի խորհրդանշաններ և իրենց նախորդներուն պատկերը, սրբապըզ-ծութիւն մը պիտի ըլլար կրակի տալը:

Այս հետաքրքրական արտադէպը հասած է մեզ պատկերամարտութեան վերաբերեալ Թ. զարու սինոդական նամակի մը մէջ, որուն բնագիրը ըզխած է երուսաղէմի 836 ի ժողովին մէջ և առաջին անգամ տպագրուած է 1874 ին:

634 ին Արարներու արչաւանքին պատճառաւ երուսաղէմի քրիստոնեաները արզիլուեցան Բեթղեհէմ երթալ Ս. Ծնունդը տօնելու համար: Նոյն ժամանակը Ասփրոնիոս պատրիարքը իր Ծննդեան քարոզին մէջ կ'ակնարկէ ըսելով թէ Բեթղեհէմը պաշարուած է և այժմ անմերձնալի է, անկարելի է տեսնել նուիրական Մըսուրը և Այրը: Նոր արչաւանքները եկեղեցիին և այրին զարդերը և կարասիները աւարեցին, բայց եկեղեցին անաղարտ թողուցին: 638 էն սկսեալ Ս. Երկիրը արաբական իշխանութեան տակ կը մնար, ինչպէս նաև Բեթղեհէմը:

Յուստինիանոսի աշխատանքներէն անմիջապէս յետոյ Բեթղեհէմի եկեղեցիին և այրին ձևին և զիրքին վերաբերութեամբ տեղեկութիւնները աւելի ճոխ են: Այցելու մը որ առաջին անգամ տաճար կը մըտնէ առաջին նայուածքով կը տեսնէ աջէն ու ձախէն կրկնակ սիւնաշարք մը, որ եկեղեցին կը բաժնէ երեք կոնքերու (nefs) և երբեակ կողակներու որ անոր կուտան խաչի ձև մը: Սիւներու թուոյն նկատմամբ յիշատակարանները կը տարբերին, բայց ԺԲ. զարու անոնց թիւը կը համընդ յիսուն: Այս եկեղեցին ունէր առանձնաշառկութիւն մը, որուն յիշատակութիւնը ի դուր կը փնտռենք Յուստինիանոսէ առաջ. այսինքն եռադասեան ձևը (trichorale) և խաչաձև յատակադիւր, զոր կը ձևացնէր Ս. Ծննդեան եկեղեցին: Եկեղեցին աւելի պայծառացած էր խոյակներու շտկեցածութեամբ, քովթարներու (architrades) քանդակներով և որմերու մոզայիքներով: Այս հրաշալիքներու մտածումը միայն զմայլանքի կը մղէ Սոփրոնիոս բանաստեղծը, «Ի տես ռսկեճաճանչ սիւներու և գեղապիւր մոզայիքներու, իմ վիշտերուս ամ-

պը կը ցրուէր: Աստղերու նման փայլող պրշակները կը նշմարէի, շնորհիւ արուեստաւորին ճարտարութեան, հոն է որ երկինքի փառքը կը պարզուի»:

Ըստ Արզիւլֆի, Է. զարուն Բեթղեհէմի եկեղեցին կը կոչուէր Ս. Ասուածածիկ: 870 ին Բեռնաուդոս վանականին համաձայն, այրին մուտքը կը բացուէր հարաւային կողմը, մինչ եւքը կը զտնուէր արեւելք: Լատինական տիրապետութեան սկիզբը, այս արեւելեան դուռը նշանակուած կը գտնենք Դանիէլ կրօնաւորի ուղեգրութեան մէջ, «Արեւելեան դռնէն Ս. Այրը մտնելով՝ հողին վրայ ձախին կ'ուշենանք այն տեղը ուր ծնաւ մեր Տէրը, վրան կը գտնուի սեղան մը, ուր պատարագ կ'ըլլայ»: Այցելու մը այսօր հիւսիսային սանդուղէն պիտի լինէ, այլապէս պիտի չլինայ արտայայտուիլ: Շատերը կը պնդեն սակայն, արեւելեան կողմի մուտքն է որ կարծել կուտայ մեզ թէ՛ ԺԲ. զարուն, Այրը իջնելիք սանդուղին ուղղութիւնը քանի մը փոփոխութիւններ կրած է:

Այս երկրորդ շրջանին ուխտաւորները համաձայն են Մսուրէն զանազանել Բրիւտոսի ծննդեան տեղը: Ծննդեան տեղը Այրին արեւելեան կողմն է, առաջին տեղն է այն՝ որուն կը հանդիպի ուխտաւորը, երբ ներս մտած է: Անոր վրայ շինուած է սեղան մը հանդիսաւոր պատարագներու համար: Դուրսը կը դուրս շարժուն սեղան մը, մասնաւորներու արարողութիւններու յատուկ: Անստոյգ կը մնայ թէ արդեօք փոքր կողակի մէջ հաստատուած սեղան կա՞ր, ինչպէս այսօր կայ: Կը կարծենք թէ այս շրջանին զոյութիւն ունէր չորս սիւներով սեղան մը, ինչպէս կ'երևի ԺԲ. զարուն: Պատմիչներուն և ուղեւորներուն ըսածին նայելով Այրը ունէր ռսկեցածութեան և լաւ պահպանուած նկարներ:

Այս շրջանին յիշատակարանները նշուող բացայայտ են Մսուրքի մասին, որոշ բան մը չէ կարելի ըսել թէ Ս. Հեղինէի արձաթ Մսուրքը ի՞նչ եղած է Պարսից և արաբաց արչաւանքին ժամանակ: Հաւանական է որ ան ուրիշ սրբութիւններու հետ Պոլիս փոխադրուած ըլլայ, պատերազմներու հետեւանքներով: 1157 ին Պոլսի եկեղեցիներէն միոյն զանձատան մէջ էր «ա'յն Մսուրը որուն մէջ բազմեցաւ Փըր-

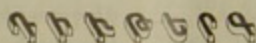
կիւնը: Յուստինիանոսի կատարած վերանորոգութեան ժամանակ Ս. Այրլին բաշխումին մէջ ունէ փոփոխութիւն կատարուեցաւ: Կարելի է և նոյն իսկ հաւանական, ա՛յն փոփոխութիւններու հետեանքով զոր կրեց վերնայարկի սրբավայրը: Սրինակի համար, այս երկրորդ շրջանին, կը հաստատենք թէ Այրլին սեղանը Մսուրին մօտ չէր գտնուեր, ինչպէս Յերոնիմոսի օրով, այլ այն տեղը որ Փրկչին Յրոնգեան տեղը կը համարուէր: Այրլին հիւսիսային կողմն ալ ցոյց կուտային ջրհոր մը՝ ուր ինկած էր մօզերուն աստղը, ըստ նշարփանի:

Յիշատակարան մը՝ Commematorium de Casis Dei խորագրով կը գրէ թէ Բեթղեհէմի եկեղեցին Թ. զարուն ունէր տաան և հինգ կղերներ՝ քահանայ և վանական,

ինչպէս նաև երկու մենակեացներ: Բայց երուսաղէմի կղերը կը շարունակէր Բեթղեհէմի մէջ կատարել Ս. Մենդեան տօներ և նոյն եկեղեցիին յատուկ տօները, ինչպէս կը հասկցուի Սոփրոնիոսի վերոյիշեալ խօսքերէն: Հաքէմ Խալիֆայի (1069) քանդումէն զերծ մնաց նաև Բեթղեհէմի Ս. Մենդեան եկեղեցին բարերախոս պատճառներու հետեանքով, այնպէս որ 1029 ին և 1047 ին ուղեգիր ուխտաւորները հիացումով կը յիշեն ուխտական մեծ տօները և հանդիսութիւնները, զոր կը կատարէին քրիստոնէայք Բեթղեհէմի Ս. Մենդեան եկեղեցիին մէջ:

Այս յօդուածին խմբագրութեան համար օգտուած ենք միևնոյն գիրքէն (ՏԽՍ վերև էջ 80):

ՄԿՐՏԻԸ ԵՊՍ. ԱՂԱԽՆՈՒՆԻ

Այս փութային մէջ ուր հոգիս պիտի զրթեմ,
Քութայ մը վառ զոր կ'արծարծե՝ շունչ մ'աստուածի,
Լուսնի ժրպիտ մ'արսաստուացօղ եւ խառնեցի
Իմ սրտմութեանս աւելի քաղցր այդ ժրպիտէն . . .

Մովկն առի ծաւի ծիծաղ ու բոց՝ վարդէն,
Գիշերական մարմարէն սեւն եբեմոսի,
Ու գետին պէս որ մահուան ծոցը կը հոսի,
Սիրոյ խորհուրդն ուր արեւներ կը դիտեն . . .

Ու որպէսզի մըռայլ հոգիս ըլլար անհուն,
Շափ աւելի խորհրդասօղ, ինչպէս քրքուռն
Տիեզերքի հաղորդութիւնն այս երկրին հետ,

Բովկն մէջ այս ծաղիկներուն եւ աստուածի
Լուսնի շունչին ուր եւ կ'այրիմ քախանձաւտէ,
Հրաւի կարօտ հե՛մ մօրքս սիրք խառնեցի . . .

Գանիրէ

ԱՐՄԷՆ ԵՐԿԱԹ

